

UOT-81.374

MAHMUD KAŞĞARI "DİVAN"INDA YEMƏK VƏ İÇKİ ADLARININ ƏKSİ VƏ ONLARIN ÇAĞDAŞ TÜRKÇƏLƏRDƏ QARŞILIĞI

Mahirə Hüseynova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Filologiya elmləri doktoru, professor
huseynova.mahira@yandex.ru
<https://orcid.org/0000-0002-5135-1666>

Xülasə

Məqalədə Mahmud Kaşğarının "Divan"ı əsasında yemək və içki adlarının türk dillərində qədim və indiki vəziyyətinin ümumi təkamül xüsusiyyətləri, çoxsaylı linqvistik hadisələr və faktlar aşkar edilmişdir ki, onlar müasir türk xalqlarının mətbəx mədəniyyətinin öyrənilməsində qiymətli mənbədir. Yemək və içki adlarının müqayisəli şəkildə araşdırılması tarixi dövrlərdə müxtəlif hadisələrə məruz qalmış sözlərin leksik tərkibini bütün yönəri ilə meydana çıxarmağa imkan və şərait yaradır. Tədqiqat nəticəsində məlum olur ki, qida məhsullarının adlarının yaradılmasında və işlədilməsində türk xalqları bir xətdə birləşiblər. Mahmud Kaşğarının "Divan"ı əsasında yemək və içki adlarının müqayisəli şəkildə araşdırılması tarixi leksikologiyanın tədqiqat obyektinin nəticəsi kimi üzə çıxır. Leksik müqayisə prosesi türk sistemli dillərin malik olduğu zənginliyi meydana çıxarmaq, buradakı oxşar və fərqli cəhətləri tədqiq etmək məqsədini qarşısına qoyur ki, Kaşğarının "Divan"ı bu cəhətdən misilsiz əhəmiyyət daşıyır. Mahmud Kaşğarının qeydə aldığı yemək və içki adlarının bəziləri türksistemli dillərdə və yaxud onların dialekt arealında işlənsə də, bəziləri arxaikləşərək türkcələri tərk etmişdir. "Divan" da əksini tapmış qida məhsullarının adları türkcələrdə ancaq özünəxas, yalnız bu qrup dillərdə işlənən, bu dillərin öz daxili inkişafı ilə əlaqədar olaraq yaranan leksik vahidlərdir ki, bu sözlər etimoloji etüdlər şəklində nəzərdən keçirilmişdir.

Açar sözlər: leksikologiya, qida məhsulları, içki və yemək adları, arxaik sözlər

REFLECTION OF FOOD AND DRINK NAMES IN THE "DIVAN" OF MAHMUD KASHGARI AND THEIR EQUIVALENTS IN MODERN TURKISH

Mahira Huseynova
Azerbaijan State Pedagogical University
Doctor of philological sciences, professor

Summary

The article talks about the unity of the Turkic peoples in creating and using the names of food products. Based on Mahmud Kashgari's "Divan", the comparative searching of the names foods and drinks has been explored as a research object of historical lexicology. The process of lexical comparison aims to bring out the richness of Turkic systematic languages, to explore the similarities and differences, and Kashgari's "Divan" is of unparalleled importance in this regard. Although, some of the food names and drinks recorded by Kashgari are used in Turkic languages or in their dialect areas, some of the words, that have become archaic and left the Turkic language have been included in the exploring. While, some of the food and drink names, which were written by Mahmud Kashgari, were used in the Turkic languages or their dialect area, but some of them became archaic and refused from Turkic. used only in this group of

languages, arising from their own internal developing of these languages, and these words were considered in the form of etymological searches.

Keywords: lexicology, food products, drink and food names, archaic words

ОТРАЖЕНИЕ НАЗВАНИЙ ЕДЫ И ПИТЬЯ В «ДИВАНЕ» МАХМУДА КАШГАРИ И ИХ ЭКВИВАЛЕНТ НА СОВРЕМЕННОМ ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКЕ

Махира Гусейнова
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет
доктор филологических наук, профессор

Резюме

В статье на основе “Дивана” Махмуда Кашгари выявлены общие эволюционные особенности древнего и современного состояния названий блюд и напитков в тюркских языках, многочисленные языковые явления и факты, которые являются ценным источником при изучении культуры кухни современных тюркских народов. Сопоставительное изучение названий блюд и напитков дает возможность для всестороннего изучения и освещения лексического состава слов, подвергшихся различным явлениям в разные исторические периоды. В результате исследования выясняется, что тюркские народы объединились в одну линию в создании и использовании названий продуктов питания. Сравнительное изучение названий блюд и напитков на основе “Дивана” Махмуда Кашгари выявляется как результат объекта исследования исторической лексикологии. Процесс лексического сравнения ставит перед собой цель выявить богатство, которым обладают тюркские систематические языки, изучить сходства и различия, чтобы сделать “Диван” Махмуда Кашгари уникальным в этом аспекте. Хотя некоторые из названий продуктов питания и напитков, записанных Махмудом Кашгари, использовались в тюркских языках или их диалектном ареале, некоторые из них архаизировались и отказались от тюркского. Названия пищевых продуктов, отраженные в “Диване”, являются в тюркском языке только самоназваниями, лексическими единицами, употребляемыми только в этой группе языков, возникшими в связи с собственным внутренним развитием этих языков, эти слова рассматривались в виде этимологических этюдов.

Ключевые слова: лексикология, пищевые продукты, названия напитков и блюд, архаичные слова

Aktuallıq. Mahmud Kaşğarının “Divan”ı əsasında yemək və içki adlarının türk dillərində qədim və indiki vəziyyətinin ümumi təkamül xüsusiyyətlərini, çoxsaylı linqvistik hadisələri və faktları aşkar etmək müasir türkologiyanın qarşısında duran vacib və aktual problemlərdən biridir.

Annotasiya. Məqalədə Mahmud Kaşğarının “Divan”ında əks olunmuş yemək və içki adlarının ümumi təkamül xüsusiyyətləri türk dilləri kontekstində tədqiq olunmuşdur. Yemək və içki adlarının müqayisəli şəkildə araşdırılması tarixi dövrlərdə müxtəlif hadisələrə məruz qalmış sözlərin leksik tərkibini bütün yönləri ilə meydana çıxarmağa imkan və şərait yaradır. Tədqiqat nəticəsində məlum olur ki, qida məhsullarının adlarının yaradılmasında və işlədilməsində türk xalqları bir xətdə birləşiblər. Mahmud Kaşğarının “Divan”ı əsasında yemək və içki adlarının müqayisəli şəkildə araşdırılması tarixi leksikologiyanın tədqiqat obyektinin nəticəsi kimi üzə

çıxır. Leksik müqayisə prosesi türk sistemli dillərin malik olduğu zənginliyi meydana çıxarmaq, buradakı oxşar və fərqli cəhətləri tədqiq etmək məqsədini qarşıya qoymuşdur. **Metod.** Məqalədə tarixi-müqayisəli, qarşılaşdırma metodları və müasir dilçilik üsulları tətbiq olunmuşdur.

Giriş. Yemək və içki adlarının müqayisəli şəkildə araşdırılması tarixi leksikologiyanın tədqiqat obyekti olub, müqayisəli leksikologiya tarixi dövrlərdə müxtəlif hadisələrə məruz qalmış sözlərin leksik tərkibini bütün yönləri ilə meydana çıxarmağa imkan və şərait yaradır. Leksik müqayisə prosesi türk sistemli dillərin malik olduğu zənginliyi meydana çıxarmaq, buradakı oxşar və fərqli cəhətləri tədqiq etmək məqsədini qarşısına qoyur ki, Kaşğarının "Divan"-ı bu cəhətdən misilsiz əhəmiyyət daşıyır. Mahmud Kaşğarının qeydə aldığı yemək və içki adlarının bəziləri türksistemli dillərdə və yaxud onların dialekt arealında işlənsə də, bəziləri arxaikləşərək türkcələri, dərk etmişdir. "Divan" da əksini tapmış qida məhsullarının adları türkcələrdə ancaq özünəxas, ancaq bu qrup dillərdə işlənən, bu dillərin öz daxili inkişafı ilə əlaqədar olaraq yaranan leksik vahidlərdir ki, bu sözləri aşağıdakı etimoloji etüdlər şəklində nəzərdən keçirə bilərik:

Avzuri – Arxaikləşmiş çörək növünün adıdır. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində müşahidə olunmur. Mahmud Kaşğari bu sözü "buğda və arpa unu qarışdırılaraq hazırlanan çörək, qarışıq çörək" mənasında izah edir (1, 201). Fikrimizcə, bu sözün kökündə "ovmaq" feili dayanır. "Ov" və "ruzi" sözləri əsasında formalaşan bu xörək adının mənası "ovma, yoğurma yolu ilə hazırlanan çörək" deməkdir. Müasir türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində bu sözə rast gəlinmir.

Ağız – Pendirə bənzər yemək adıdır. Azərbaycanın dialekt və şivələrində bu söz iki mənada (*Qax, Şəki, Ağdam, Zərdab dialekt və şivələrində*) "yeni doğan qaramalın ilk südündən bişirilən yemək", (*Zaqatala (ağız), Quba, Şahbuz (ağuz), Şirvan (ağuz)*) dialekt və şivələrində "qaramalın doğandan sonra ilk südü" anlamında işlənir. – *Bi qazan ağız bişirmişdim, hamısını payladım.* (Şəki). "Ağız" sözü əsasında yaranmış "Ağızbulaması" (*Qazax*), "Ağızdix" (*Tovuz*) (*heyvanın doğduqdan sonra birinci, ilk südü*) kimi sözləri də isim vəzifəsində işlənir. "Qədim türk lüğəti"ndə "ağız" sözü "oquz" şəklində qeydə alınmışdır. "Oquz" sözü qədim türkcədə ilk süd, "ağız (süd)" mənalarında işlənmişdir. (2, 365) Qədim türkcədəki bu söz Azərbaycan dilində eyni mənada işlənir. Adətən inəyin doğuşdan sonrakı ilk südü "ağız" adlanmışdır. "Ağız (süd)" çox yağlı və keyfiyyətli olmağı ilə fərqlənmişdir. (3, 81). Mahmud Kaşğari bu sözü "ağuc" şəklində qeydə almış və "ağuc" sözünü "ağız südü, inək və ya qoyun doğduqdan sonra ondan sağılan ilk süd" mənasında izah etmişdir. (1, 127).

Quba dialektində bu söz "ağuz" şəklində "qaramal doğan kimi sağılan ilk süd" mənasında işlənir. – *Ağuz duğanda sağıladı inekdən.* Bəzi türk dillərində bu sözə müəyyən fonetik dəyişikliklə eyni mənada rast gəlmək mümkündür. Müqayisə et: türkmən dilində "övüz"; qazax dilində "uz süt"; özbək dilində "iğüz süti". Türk dilinin şivələrində (Tömek, Şahanlı, Hağrut və s.) *ağız* // *ağuz* sözü bir neçə mənada işlənir. Bunlardan biri də Quba dialektindəki mənənin eynidir. (5, 227-228).

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində "yeni doğan heyvanların ilk südü" anlamında "ağızbulaması" mürəkkəb sözündən də istifadə edilir.

Aş – Bu xörək adı "yemək, təam, plov" mənasında Azərbaycanın əksər dialekt və şivələrində işlənir. Qarabağ bölgəsində aşın 130, Qubada 30- dan çox növü qeydə alınmışdır. "Aş" sözü qədim türk lüğətində üç mənada: 1) hər cür xörək; 2) ziyafət, qonaqlıq; 3) xörək adı

kimi qeyd olunmuşdur (2, 210). Çox maraqlıdır ki, “aş” sözü müasir xalq danışq dilində və şivələrimizdə hər üç mənəni mühafizə etmişdir. Bu sözə Muğan qrupu və Cəlilabad rayon şivələrində “duru xörək” mənəsində təsadüf edilir. Məsələn, bəzi xörək adları bunu sübut edir: *Xəmirəşi, süddəş, ayranəşi (dovğa)* və s. (5, 104). Bu qədim leksemin “*ziyafət, qonaqlıq*” sözləri ilə bağlılığını xalq danışq dilində işlənən bəzi etnoqrafik səciyyəli sözlərin tərkibində də görmək olur. Məs: Oruc aşı, allası, imamaşı, həcaşı (Şərqi Abşeron) (6, 12). Maraqlıdır ki, orucaşı, allası, imamaşı dini mərasimlərlə bağlı olduğu halda, “həcaşı” toy adəti ilə əlaqədar olan sözdür. Şərqi Abşeron şivəsində işlənən bu sözlərdən, “həcaşı” toy adəti ilə bağlı olub, qız evindən oğlan evinə qayınata üçün göndərilən sovqat anlamını verir. (6, 20). Bundan başqa, “aş” sözü “*plov*” sözünün sinonimi kimi əksər şivələrdə işlənir. Məs: Lobyalı aş, süddü aş, çıxırtmalı aş və s. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir ədəbi dilimizdə olan və yeməxana mənəsini verən “*aşxana*” sözündə “aş” leksemi özünün ən qədim məzmununu saxlamışdır. Maraqlıdır ki, Salyan dialektində “*aşxana*” sözü mətbəx mənəsində işlənir. Məs: *Aşxanada yiməy pişirirlər* (Salyan). Qədim “aş” sözü “*az aşın duzu*”; “*azacıq aşım, ağrımaz başım*”; “*aşını, duzunu vermək*”, “*az aşın duzu deyil*” (hiyləgər adamlar üçün söylənilir), “*Əli aşından da olmaq, Vəli aşından da*”, “*Harada aş, orada baş*” (əziyyət çəkmədən yaşayan insana deyilir) ifadələrinin tərkibində də özünü göstərir. M. Şəhriyarın dilində də “aş” sözünün “*ziyafət xörəyi*” mənəsində işlənməsi müşahidə olunur: *Cavanların aşın yedin, Qocalar bozbaşın yedin, Qəbirlərin daşın yedin, Özü baqi qalan dünya.* (5, 104). “Aş” sözü “*yemək, təam*” mənəsində Nəsiminin dilində də işlənməmişdir: *Eşqün odu pişürmüşdi dürlü aşlar; İçəram qəm mətbəxində dürlü-dürlü aşlar.* (5, 103). Mahmud Kəşğarının lüğətində də “aş” sözü “*yemək, aş*” mənəsində işlənməmişdir. Həm də Mahmud Kəşğari bu söz haqqında yazmışdır ki, “bir qabı sıxaraq təmir etməyə də də “aş” deyilir: “*ayaq aşla= qabı sıxaraq təmir et*” (1, 147). Yazılı mənbələdə “*baş aşpaz*” mənəsində “*aş paşçısı*” kəlməsi işlənməmişdir. (2, 61). Mahmud Kəşğarının lüğətində “*aşa*” (*yemək, aş yemək*) mənəsində, *aşac* (*qazan, tava*) mənəsində, *aşat* (*yemək, yedirtmək*), “*aşbar*” (*saman, kəpək, otkimi şeylərin qarışığından ibarət yem*) mənəsində “*aşıç*” (*qazan mənəsində*), “*aşlık*” (*aşxana, mətbəx mənəsində*), “*aşca*” (*yemək istəmək mənəsində*) sözləri verilmişdir. Bu sözlər aş (*yemək, aş mənəsində*) sözü ilə eyni kökdəndir. Həmin sözlərə diqqət yetirək: *aşa – yemək, aş yemək; ər aş atadı – adam yemək yedi.* Mahmud Kəşğari qeyd edir ki, Xaqaniyyə türkləri bu sözü böyüklərin ziyafətində işlədirlər. Digər türklər isə fərq qoymadan bu sözü hər kəs haqqında işlədirlər, doğrusu da elə budur (1, 237) “*Aşa*” sözünün qədim türk lüğətində “*istifadə etmək*”, “*faydalanmaq*”, “*yemək, (bəhrəsini) dadmaq*”, “*xidmətinin bəhrəsini almaq*” mənaları da verilmişdir. (2, 62).

“Aş” sözü noqay dilində də “*yemək*” mənəsində işlənir. (6, 182). Qırğız dilində “aş” sözü ilə bağlı atalar sözü də yaranmışdır: *Aşın kalsa kalsın, işin kalbasın*” (5, 238). Bu söz Türkiyə türkcəsində *aş*, başqırd türkcəsində *azık, aşamlık*, qazax türkcəsində *aş, tamak*, qırğız türkcəsində *tamak, aş*, özbək türkcəsində *avkat, aş*, tatar türkcəsində *aş, azık, aş-su, rızık*, türkmən türkcəsində *aş, paxar*, uıǵur türkcəsində *aş* formalarında işlənir. (6, 30-31).

Bağırbeyin – Mürəkkəb quruluşa malik bu xörək adı “*bağır*” və “*beyin*” leksik vahidləri əsasında yaranmışdır. “Bağırbeyin” xörək adının birinci komponentində işlənən “bağır” sözünün dialekt və şivələrdə 2 mənəsi vardır: 1) qaraciyər: - Qoyun bağırsağının bir yaxşı kavaf yeyirik (Qazax) ; 2) ürək, qəlb: - Səni bir gün görməsəm, bağrım çatrar. (1, 48). Bu xörək növü əsasən Gəncədə hazırlanır Gəncə şivəsində qaraciyərlə quyruqdan və ya quzu beynindən bişirilən

"bağırbeyin" plovun xuruşu mənasında işlənir: Aş bağırbeyinsiz ləzzət verməz (1, 48). Bu qədim söz ədəbi dildə "sinə, köks" anlamı bildirir: bağırına basmaq-(sinəsinə, köksünə basmaq). "Bağır" sözü M.Kaşğaridə, qədim türk sözlüklərində, "Əsrarnamə"də və digər yazılı abidələrin dilində "köks; sinə; ciyər; ağciyər; qaraciyər" mənalarında da qeydə alınmışdır. Kaşğari dönmində əsasını "bağır" sözü təşkil edən və dönəmin morfoloji göstəricilərini qəbul edərək müxtəlif mənə ifadə edən xeyli sayda sözlər qeydə alınmışdır. Bunlara misal olaraq aşağıdakıları göstərə bilərik: bağır=bağır, qara ciyər; bağırmaq=eşşək yəhəri; bağırmaq=qadın önlüyü, lifçik; bağırmaq=bağırına vurmaq; yayın əl tutma yerini düzəltmək; bağırmaq=bağır talak quşu, pırsaq; bağırmaq=laxtalanmaq, qatılmaq; bağırmaq=ürəyi bağır, qara ciyər kababı istəmək; bağırmaq=mərhəmətli, müfəttiş, rəhmətli; bağırmaq=bağırmaq (T, s.64). Klassik ədəbi nümunələrin dilində də "bağır" sözü, əsasən, "ürək" mənasında çox işlənmişdir. Məs: Bağırqaranın qarıldı bağrı (Xətai); Hicri bağrın qan edən gülbərgü- xəndanın hanı? (Füzuli) "Bağır" sözü bəzi şivələrdə, hətta "öd" mənasında da işlənir. Məs: Bağrım yarıldı. (Bakı) (5, 15). M.Ə. Sabirin dilində "bağır" sözü həm "öd", həm də "ürək" mənasında müşahidə olunur: Vay, vay, ay aman, yarıldı bağrım, bir nazik ipə sarıldı bağrım. (5, 105).

Bir sıra türk dillərində *bağır* sözü *bavır*, *baur* formalarında işlənərək "qara ciyər" mənasını ifadə edir. Qaraqalpaq *bağırsaq* şəklində "ürək və döş" mənasını bildirir. Türk dilində *bağırsaq* şəklində "döş" mənasını ifadə edir. Özbək dilində "ürək və döş" mənasında "bağır" şəklində işlənir. (4, 230). "Bağır" sözü şumer dilində "ba" formasında, "bağır qara ciyər" mənasında işlənmişdir. (4, 34).

Bor – Arxaikləşmiş içki adıdır. "Şərab" mənasında Mahmud Kaşğarinin "Divan"ında qeydə alınmışdır. Kaşğari qeyd edir ki, bu söz bir məsələdə işlənmişdir: Bor bolmadığın sirkə bolma = Şərab olmamış sirkə olma. Bu söz özünü böyüklərə oxşadan uşaq haqqında deyilir. (1, 130). "Bor" şərab adı bildirən söz Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində müşahidə olunmur.

Buxsı - Arxaikləşmiş yemək adıdır. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində müşahidə edilmir. Mahmud Kaşğarinin "Lügət"ində bu söz "bir yemək adı" anlamında izah edilir və resepti aşağıdakı kimi verilir: buğda bişirilərək içinə badam dənələri atılır, üstünə təlbinə (kəpək, bal və südlə bişmiş buğlamac) tökülür, turşuduqdan sonra buğdası yeyilir, suyu içilir (1, 418).

Bəkni - Arxaikləşmiş içki adıdır. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində müşahidə olunmur. Mahmud Kaşğari bu sözü "buğda, arpa, darı kimi şeylərdən düzəldilən içki" anlamında izah etmişdir. (1, 427). Belə güman etmək olar ki, "bəkni" pıvaya bənzər içki növü olmuşdur.

Bəkməz - Tut meyvələrinin sıxılmış suyunun qaynadılması yolu ilə əldə edilir. Azərbaycan dilində "doşab" mənasında da işlənir. Mahmud Kaşğarinin "Lügət"ində "bəkməs/pəkməz" formalarında qeydə alınmışdır. Mahmud Kaşğari göstərir ki, bəkməz sözü oğuzcadır (1, 448). Prof. H.Mirzəyev bəhməzin hazırlanma qaydasını və müalicəvi əhəmiyyəti haqqında yazır ki, tutu yığıb, pörtlədib süzülür. Tut şirəsini mis tiyanlarda qaynadırlar. Bəhməz hazır olana yaxın üzündə sarı köpük olur. Buna sarıköynək deyirlər. Sarı köynəyi tökməzlər. Ayrıca yığıb, qatıq bəhməz düzəldirlər. Bəhməz sinə ağrıları, öd, qaraciyər xəstəliklərində təsirli dərmanlardan sayılır. Suyu, yaxud inək südünə qatıb içirlər (4, 325).

Bəkməz - sözü Türkiyə türkcəsində *pekmez*, başqırd türkcəsində *sirop*, *şirbat hav*, qazax türkcəsində *yüzüm şirini*, qırğız türkcəsində *şerbet*, özbək türkcəsində *şərbət*, tatar türkcəsində *sirop*, *kuyi şirbat*, türkmən türkcəsində *sirop*, *şerbet*, uygur türkcəsində *şərbət* (6, 698-699) formalarında işlənir. Bu söz rus dilində *bekmez* şəklində işlənir və bu dilə türk dilindən keçmişdir.

Bulama - İnek və qoyunun ağız südündən hazırlanır. Azərbaycan dilinin bəzi dialekt və şivələrində işlənmişdir. Bu sözün əsasında “bulamaq” feili dayanır. Mahmud Kaşğari bu sözü “yağsız və dadsız bulamac” mənasında izah etmişdir.(1, 471).

Bu söz Türkiyə türkcəsində *bulamac*, Azərbaycan türkcəsində *bulamac*, başqırd türkcəsində *bolamık*, qazax türkcəsində *bilamık*, qırğız türkcəsində *bulamık*, özbək türkcəsində *bulamık*, tatar türkcəsində *bolamık*, türkmən türkcəsində *bulamak*, uygur türkcəsində *bulmak* formalarında işlənir. (6, 82-83).

Çukmın – Arxaikləşmiş qida məhsullarının adıdır. Mahmud Kaşğari qeyd edir ki, “qurabiyyə” şəklində bişirilən bir çörəkdir. Kəfkirdə su buğunda bişirilir, ən rahat həzm olunan çörəkdir. (1, 435).

Çaxır – Bu az “çağır” şəklində “şərab” mənasında Mahmud Kaşğarinin “Lüğət”ində qeydə alınmışdır. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində bu söz “şərab növü” mənasında da işlənmişdir. Cənubi Azərbaycan atalar sözünün birinin tərkibində “çaxır” sözü işlənmişdir: *Çaxır içən malın yiyər, bəng çəkən ağlin, tiryək atan ömrün*” (2, 178).

Çivgin – Arxaikləşmiş xörək adıdır. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində müşahidə edilmir. Mahmud Kaşğarinin “Lüğət”ində bu söz “doyuran, yağlı aş” mənasında izah edilmişdir. Mahmud Kaşğari onu da qeyd edir ki, heyvanları kökəldən bir ota da “çivgin ot” deyilir. (1, 430).

Əppək – Mahmud Kaşğari bu çörək növünün adını “*əbək*”, “*əpmək*”, “*ətmək*” formalarında “*çörək*”mənasında qeydə almışdır. Böyük lüğətçi-alim qeyd edir ki, “əbək” uşaq dilində çörəyin adıdır. Müasir dilimizdə “*əppək*” şəklində işlənir. Çinlilər bu sözü “*əpək*” şəklində M.Kaşğarinin “Lüğət”indən oxumuşlar. “Əpmək” çörək növü barədə M.Kaşğari yazır ki, yağma, toxsis boylarının, oğuzların və qıpçaqların bir qisminin dilində “çörək” deməkdir. Bunun ərəb dilində örnəyi vardır (1, 164).

Əppək - sözü “*çörək*” mənasında Türkiyə türkcəsində *ekmek*, başqırd türkcəsində *ikmək*, qazax türkcəsində *nan*, qırğız türkcəsində *nan*, özbək türkcəsində *nən*, tatar türkcəsində *ikmək*, Azərbaycan və türkmən türkcəsində *çörək*, uygur türkcəsində *nan* formalarında işlənir. (6, 206-207).

Əsbəri – Bu söz çörək növünün adını bildirmişdir. Hal-hazırda arxaikləşmişdir. M.Kaşğari yazır ki, “əsbəri küldə bişirilib yağ içinə doğranan çörəkdir, üstünə şəkər tökülür. (1, 197) Hərəkəsiz yazılmış “əsbəri” sözünü Brokkelman “əsbəri” kimi oxumuş, lakin sözün yanına “?” işarəsi qoymuşdur. Bəsim Atalay “aspori”, Salih Mütəllibov “ısbırı”, Hüseyn Düzgün “ös-pori”, Seçkin Ərdi ilə Səran T. Yurtsevər isə “us-barı” kimi oxumuşlar. (1, 197).

İkdük – Qida məhsulunun adıdır. Bu söz müasir Azərbaycan dilində müşahidə olunmur. Dialekt və şivələrdə də izləri qalmamışdır. Mahmud Kaşğarinin “Lüğət”ində bu söz qeydə alınmış və “*süd və qatıqdan hazırlanan, pendir kimi yeyilən azuqə*” anlamında izah edilmişdir (1, 167).

Katma- Arxaikləşmiş çörək növünün adıdır. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində müşahidə edilmir. Mahmud Kaşğarinin “Lüğət”ində bu söz ufulanmış çörək (katma yuğa) mənasında izah edilmişdir. Qədimdə *katma* yağda bişirilərmiş (4, 426).

Kayak – “Qaymaq” mənasında Kaşğarinin “Divan”ında qeydə alınmışdır. Kaşğari qeyd edir ki, bu söz bu şeirdə də işlənmişdir:

“Sedhramin olğun kayak,

Sarmanış süttən kayak.”

Seyrəlmış olğun bataq,

Tutmamış süddən qaymaq.

(Darının yetişmiş başaqları, dənələri seyrəldi, süddən də qaymaq süzüldü, yeyə bilmək üçün ikisini birlikdə bişirmək lazımdır) (1, 164-165)

Kımız - İçki növünün adıdır. Südün turşudulması yolu ilə hasil edilir. Hazırda bu söz qazax dilində işlənməkdədir. Mahmud Kaşğari yazır ki, *kımız qısqraq südü tuluqda saxlanaraq turşudulur, sonra içilir*. (1, 370). M. Kaşğari eyni zamanda söz birləşməsi modelində olan və “*turş alma*” anlamında işlənən “*kımızalmıla*” ifadəsini də qeydə almışdır. (1, 370). Azərbaycan dilinin Ağdam şivəsində *kımız*sözü *qımız* (*q-k əvəzlənməsi*) şəklində hazırda işlənməkdədir. Dilimizin şivələrində bu sözün omonimliyi də müşahidə edilməkdədir. Belə ki, Ağdam şivəsində bu söz “*turş*” anlamında, Şərur şivəsində isə “*mürəkkəb*”(*Qabaqımıztök*) mənasında işlənir. (2, 327). S.Altaylı lüğətində bu sözü “*kumis*” formasında qeydə almış və “*at südündən hazırlanan içki*” mənasında izah etmişdir (5, 799).

Kımız - sözü Türkiyə, Azərbaycan, başqırd, qazax, qırğız, özbək, tatar, uyğur dillərində heç fonetik dəyişikliyə uğramadan işlədilir. (6, 474-475). Bu söz rus dilində *kumis* şəklində işlənir ki, fikrimizcə, rus dilinə bu söz türk dilindən keçmişdir.

Kıyma – Ehtimal ki, bu söz müasir dilimizdə işlənən “*qiyma*” (xırda, kiçik) sözünün fonetik variantıdır. Kaşğarinin “*Divan*”ında “*kıyma ügrə = bir əriştə növü*” mənasında izah edilir. Kaşğari qeyd edir ki, bu əriştənin xəmiri sərçə dili kimi əyri kəsilir (1, 170). Bahəddin Ögel qeyd edir ki, bu xörək adı türk dillərində passiv fonda keçən “*kiy*” (*qiy*) feilindən əmələ gəlmişdir. Qədim türk dillərində “*qiymək*” və “*qiydırmaq*” – “*əyriləməsinə kəsmək*” deməkdir. Yəni *qiymə* ət “*dilmə, dilim-dilim doğramaq*” deməkdir. İndi Anadolu türkləri ətin tiftiklənmiş şəkildə bişirilməsinə “*kiymaç*” deyirlər (5, 369) Azərbaycan dilində mürəkkəb quruluşa malik xörək adlarının yaranmasında “*qiymə*” leksik vahidi fəal iştirak edir: *qiyməxəngəl, qiyməbalıq, qiyməqovurma, qiyməkəbab* və s.

Kürşək – Arxaıkləşmiş yemək adıdır. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində müşahidə olunmur. Mahmud Kaşğari bu sözü “*darı suda və ya süddə qaynadıldıqdan sonra üstünə yağ tökülərək yeyilən yemək*” mənasında izah etmişdir.

Küvşək – Arxaıkləşmiş çörək adıdır. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində müşahidə edilmir. Mahmud Kaşğari bu sözü “*küvşək ətmək = yaxşı xəmindən bişmiş çörək*” mənasında izah etmişdir (1, 463).

Koyuğ – “*koyuğ nənq = özlü maddə, qatı maye*”, “*koyuğ sücük = qatı şərab*” mənasında Mahmud Kaşğarinin “*Divan*”ında qeydə alınmışdır. Salih Mütəllibov bu birləşməni “*üzüm şərbəti*” kimi Kaşğarinin “*Lüğət*”indən tərcümə etmişdir. Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər “*koyuğ sücük*” sözünü “*üzüm şirki*” və “*çox şirin şərab*” kimi, uyğurlar “*qatı şərab*” kimi çevirmişlər (1, 163-164).

Kovurmaç – Bu yemək adının əsasında “*qovurmaq*” feili dayanır. Mahmud Kaşğari bu sözü “*qovurma, qovrulmuş buğda*” anlamında izah etmişdir. Bu söz bəzi dilekt və şivələrimizdə müşahidə edilməkdədir.

Könbə - Çörək adının etimologiyası da maraqlıdır. M.Kaşğari qeyd edir ki, könbə külə və ya külə bənzər şeylərə bir nəsnə basdırıldığında işlədilən kömdi feilindəndir. “*Gömdi*” deməkdir. Çörək mənasına gələn “*köməc*” sözü də belə yaranmışdır (1, 62). S. Altaylının

Azərbaycan türkcəsində “kömbə” sözünün 3 mənada işləndiyini göstərir: 1. İri, yuvarlaq, qalın çörək; 2. Təndirdə çörək bişirərkən təndirin divarına yapışdırılan, lakin axıb kül üzərinə düşən xamırın bişməsindən alınan çörək; 3. Çirkin, yaraşıqsız, gombul, şiş (6, 791).

Köməc – “Külə basdırılaraq bişirilən çörək” mənasında Mahmud Kaşğarının “Lügət”ində qeydə alınmışdır (1, 366). Azərbaycan dilinin bəzi dialekt və şivələrində işlənməkdədir.

Közmən – Bu söz “közdəmə” formasında Azərbaycan dilinin bəzi dialekt və şivələrində işlənməkdədir. Mahmud Kaşğarının “Lügət”ində bu söz “közdə bişirilən çörək, közləmə” mənasında izah edilir (1, 435)

Kəvgin – Arxaikləşmiş xörək növünün adıdır. Mahmud Kaşğari “kəvgin aş – doyurmayan aş” mənasında qeydə almışdır. Bu söz “çivgin” sözünün antonimidir. Heyvanları doyurmayan qüvvəsiz ota da “kəvgin ot” deyilir (1, 434).

Qızartma – Ədəbi dilimizdə işlənən bu sözün əsasında “qızarmaq” feili dayanır. Sözün sonundakı *-ma* şəkilçisi feildən isim düzəltmişdir. *-ma*, *-mə* şəkilçisi məhsuldar bir şəkilçi kimi məsdərin son samitini itirməsi ilə əmələ gəlib, əşya bildirən isimlər düzəldir: *qazma*, *tikmə*, *hörmə*, *yazma*, *düymə*, *dolama*, *qatlama*, *bulama*, *doğrama* və s. *-ma* *-mə* omonim şəkilçidir. İnkərlıq bildirən *-ma*, *-mə* şəkilçisi ilə vurğuya görə fərqlənir. İsim düzəldən *-ma*, *-mə* vurğulu, inkar şəkilçisi vurğusuzdur: məs., *yazma'* - *yaz' ma*, *hörmə'* - *hör'mə*, *qatlama'* - *qat'lama*, *vurma'* - *vur'ma*, *çixma'* - *çix'ma* və s. Bu şəkilçi feillərdən isim düzəltdiyi kimi, feili isimlər də düzəldir. Feili isim kimi çıxış etdikdə feili sifət, feili bağlama və məsdərlərdə olduğu kimi, *-ma*, *-mə* şəkilçisindən əvvəl növ və inkərlıq əlamətləri işlənə bilər. Məs.: *doydurma* – *doydur mama*, *anlama* – *anlamama*, *yığma* – *yığdırma* – *yığışma* – *yığışmama*, *becərmə* - *becərt dirmə* - *becərt dirməmə* və s. İnkərlıq şəkilçisindən fərqli olaraq, isim və feili isim düzəldən *-ma*, *-mə* şəkilçisi şəxssiz feili formasından isimdüzəltməyə doğru inkişaf yolu keçir. Mahiyyət etibarilə *-ış* şəkilçisi ilə sinonimdir. (6, 59-69). Bu xörək adının əmələ gəlmə tarixi qədimdir. Rəng əlamətinə görə əmələ gəlmişdir. Bu termin, fikrimizcə, qızıl və qırmızı rənglərilə bağlı bir anlayışdır. XI yüzillikdə M. Kaşğari lüğətində sağlam bir məntiq ilə “isimdən düzələn feillər” bölümündə bu söz belə açıqlanır: “Qızardı”mənasında söylənən “*top qızardı*” ifadəsinə gelişmişdi. Bunun əsli “*Kızıl ordı*”, yəni “*kızıl oldu*” deməkdir. B. Ögemin fikrincə, qızartma daha çox “*ətin rəngini dəyişdirmə və qırmızılaşdırma*” mənasında söylənmirdi. Əsas bişirmə anlayışı “*qovurma*” idi. (6, 18). *Qızartma* sözü Türkiyə türkcəsində *kızartma*, başqırd türkcəsində *kırılğan yaşıltə*, qazax türkcəsində *kıvrılğan kököpister*, qırğız türkcəsində *kızartma*, özbək türkcəsində *kızartma* (*səbzəbət kavurması*), tatar türkcəsində *kuurdak, kızdırma*, türkmən türkcəsində *gök önümlərdən qovrulan nahar*, uıǵur türkcəsində *korulğan səy* (6, 484-485) formalarında işlənir.

Qovut – Qovurğanı kirkirədə üyüdüb onu doşabla ovurlar. Sonra əl içi boyda sıxıb dürmək formasına salınır və yeməyə də belə verilir. Daha çox Naxçıvan dialektində işlənir. “Qovut” sözü Mahmud Kaşğarının “Lügət”ində “kağut” formasında qeydə alınmış və “darıdan düzəldilən yemək” mənasında izah edilmişdir. Mahmud Kaşğar bu yeməyin hazırlanma reseptini belə vermişdir: darı qaynadılır, qurudulur, sonra döyülərək un halına salınır. Yağlı və şəkərlə qarışdırılıb halva kimi bişirilir və yeni doğmuş qadınlara verilən bir yemək olur (1, 404).

Qurut – Mənşəcə qurumaq feilindən düzəlmiş isimdir. Qazax, Şahbuz, Ordubad dialekt və şivələrində “*qurudulmuş dəyirmi şəkilli süzmə*” anlamında işlənir. Süddən qatıq çaleyrıx, sonra çalxeyrıx yağ olur, ayrıanı da *qurut* qayrerıx. (Qazax); -Ayran torbada süzülür, suyu gedir,

olur cırtan, cırtanı da gündə qurudubqurut əmələ gətirirlər. (Ordubad) (1, 158). "*Qurut*" sözü kök+şəkilçi modeli əsasında formalaşmışdır: *quru+ut*. – *ut* şəkilçisinin adlardan isimdüzəltmə funksiyası da vardır. Bəzi sözlərdə bu şəkilçi –*ıd*, –*üd* şəklində işlənir. Dilimizdə bu şəkilçinin köməkliyi ilə "*keçmək*" feilindən *keçid*, "*öymək*" feilindən *öyüd*, "*yaş*" ismindən *yaşid* sözləri yaranmışdır. Mahmud Kaşğarının "Lügət"ində bu söz "kurut" formasında qeydə alınmış və "yağı alınmış qatıqdan düzəldilmiş lor pendiri" anlamında izah edilmişdir (1, 363). "*Qurut*" sözü oğuz dillərində "*qurut / kurut*", monqol dilinin dialektlərində "*xuruut / xurut*" formasında işlənir (6, 393). Qıpçaq dillərində bu söz müşahidə olunmur. Fikrimizcə, rus dilinə bu söz türk dilindən keçmişdir. Çünki, rus dilində çox vaxt "высущенное кислое молоко" ifadəsi əvəzinə **qurut** sözündən istifadə edilir (6, 520-521).

Püşkəl – Arxaikləşmiş çörək adıdır. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində müşahidə edilmir. Mahmud Kaşğari bu sözün Xaqaniyyə dilində "lavaş, yuxa kimi incə çörək" mənasında işləndiyini göstərir (1, 464).

Latu – Kaşğari bu sözü "əriştə şorbanın bir növü" mənasında izah edir. O, qeyd edir ki, su, qar, buz kimi şeylərlə soyudulur, sonra içinə ədviyyat vurulur, soyuq yemək qismində yeyilir. "Divan"ı tərcümə edənlər bu sözü müxtəlif cür oxumuşlar. Bu sözün yazılışı və oxunuşu Bəsim Atalayı tərəddüdə salmışdır. O, sözün "litü" və ya "latu" şəklində ola biləcəyi ehtimalı üzərində durmuşdur. Salih Mütəllibov isə ərəb əlifbası ilə bu sözü "latu" şəklində vermiş, transkripsiya etmişdir. Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər "litü" kimi oxumuş və transkripsiya etmişlər. Çinlilər isə bu sözü ərəb əlifbası ilə "letu", latın əlifbası ilə "letü" şəklində vermişlər. Hüseyn Düzgün həmin sözü "ləntü" şəklində oxumuşdur. Lakin bu variant bu baba uymur, "n, yaxud t" artıqdır.

Mün - "**Şorba**" mənasında Mahmud Kaşğarının "Divan"ında işlənmişdir. Mahmud Kaşğari deyir ki, mən yağma ölkəsində eşitdim, "*şorba gətir*" demək əvəzinə "*mün gəldür*" deyirlər və əriştə şorbası gətirirlər. Bu sözdən onu anlayırlar. (1, 350). Mün sözü hazırda *çorba* anlamında müasir türk dillərində istifadə olunmaqdadır. Türkmən dilində *çorba* "*inə et, çök önüm və ş.m. atılınbişirilyən suvuk naxar*" anlamındadır. (3, 29). Azərbaycan dilində *mün* sözü *şorba* və *sup* mənalarında işlənir. İndi bu söz altay, xakas dillərində *mün*, yakut dilində isə *min* şəklindədir. (5, 208).

Sarmaçuk – Arxaikləşmiş xörək adıdır. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində müşahidə olunmur. Mahmud Kaşğari bu sözü "bir əriştə növü" mənasında izah edir. Mahmud Kaşğari onu da qeyd edir ki, "bu əriştənin xəmiri noxud boyda kəsilərək bişirilir, xəstələrə və zəiflərə verilir (1, 498).

Sinçü – Arxaikləşmiş çörək növünün adıdır. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində müşahidə edilmir. Mahmud Kaşğari bu sözü "lavaşla könbə arasında bir çörək növü" mənasında izah edir (1, 414).

Sımsımırak – Arxaikləşmiş bir yemək növünün adıdır. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində müşahidə edilmir. Mahmud Kaşğari "Divan"ında bu yeməyin hazırlanma reseptini belə verir: baş (yəni kəllə) qaynadılıb bişirilir, sonra xırda-xırda doğranaraq bir qaba qoyulur, ədviyyat vurulur və üstünə köhnə yoğurt tökülür. Bir müddət beləcə saxlanılır, daha sonra yeyilir. (cigilcə) (1, 141).

Söklüncü – Arxaikləşmiş yemək adıdır. Bu söz Kaşğarının "Divan"ında "kabab" mənasında izah edilmişdir. Salih Mütəllibov bu sözü "qovurma" kimi çevirmişdir. (1, 227).

Soğut - Arxaikləşmiş yemək adıdır. XI əsrdə “soğut” sözü iki mənada işlənmişdir. Mahmud Kaşğari omonim kimi işlənən hər iki sözü qeydə almışdır: 1) *turşumuş süddən tutulan pendir. Karlukca; Düyü, ət və ədviyyatla doldurulmuş bağırsaq yeməyi, bumbar dolması* (1, 363).

Surut – Bu qida məhsulunun adı arxaikləşmişdir. Mahmud Kaşğari yazır ki, buğda başaqlarındakı dənələr bərkiməzdən əvvəl başaqlar alovda ütülür, sonra döyülərək yeyilir; sütül etmə, ütmə. (1, 372).

Şorba – Ətlə bişirilmiş sulu yemək mənasındadır. Qovrulmuş soğana tomat və ya pomidor vurulur, başqa qabda qaynanmış ət ora əlavə olunur. Bişirilmiş noxud və kartof da əlavə edilərək duz, istiot və başqa ədvalar vurulur. Bu xörək həm təzə ət, həm də qovurma ilə bişirilə bilər. Azərbaycanın əksər dialekt və şivələrində “şorva” şəklində də işlənir. Türk dillərində bu söz *şorba/çorba* formasında işlənir. XI əsrdə şorbaya *mün* də deyirmişlər. M.Kaşğari yazır ki, mən yağma ölkəsində eşitdim, “*şorba gətir*” demək əvəzinə “*mün gəldür*” deyirlər və əriştə şorbası gətirirlər. Bu sözdən onu anlayırlar (1, 350).

Şorba - sözü Türkiyə türkcəsində *çorba*, Azərbaycan türkcəsində *şorba*, başqırd türkcəsində *aş*, *hurpa*, qazax türkcəsində *şorpa*, *köye*, qırğız türkcəsində *şörpo*, *çorpe*, özbək türkcəsində *şorve*, tatar türkcəsində *şulpa*, türkmən türkcəsində *çorba*, uйğur türkcəsində *şurpa*, *şorva* (2, 138-139) formalarında işlənir.

Talkan – Arxaikləşmiş yemək adıdır. “Qovud” mənasında Azərbaycan dilinin bəzi dialekt və şivələrində işlənərkəndir. Mahmud Kaşğari bu sözün aşağıdakı beytdə işləndiyini göstərmişdir:

“Oğlum, ögüd alğıl, bilginsizliq kitər,
Talkan kiminq bolsa, anqar pəkməz katar”.
Oğlum, öyüd al, biliksizliyi dəf elə,
Kimin qovudu olsa, ona bəkməz qatar.

(Ey oğul, öyüd al, özündən avamlıq, cəfaləti uzaqlaşdır, bil ki, qovudu olan şəxs ona bəkməz qatar, ağıl olan adam öyüdü qəbul edər) (1, 432).

Tokuç – Arxaikləşmiş çörək növünün adıdır. Mahmud Kaşğari bu sözü “çörək” mənasında izah etmiş və göstərmişdir ki, bu söz “tök ər” sözündən alınmışdır; “tox adam” deməkdir. Çörək adamı doyurduğu üçün belə deyilmişdir (3, 364).

Toğrul – Arxaikləşmiş yemək adıdır. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində müşahidə edilmir. Mahmud Kaşğari bu sözün kəncəkcə “ət və ədviyyatla doldurulan bağırsaq; kolbasa” mənasında izah etmişdir.

Top – Müasir dialekt və şivələrimizdə işlənir. Yemək növünün adıdır. Mahmud Kaşğari bu yeməyin hazırlanması reseptini belə vermişdir: buğda suda qaynadılır, arpa xəmiri ilə yoğrularaq bir keçəyə sarınır, isti bir yerə qoyulur, yetişdikdən sonra yeyilir. (1, 335).

To – Arxaikləşmiş içki adıdır. Mahmud Kaşğarinin “Divan”ında “bulamac kimi bişirilən bir un” anlamında izah edilmişdir. Kaşğari qeyd edir ki, bir qaba qoyularaq turşudulur, sonra içilir. (1, 199). Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində bu söz müşahidə edilmir.

Tutmac – Şamaxı, Quba dialektlərində və Göyçay şivəsində bu söz “*xəmir, əvəlik və lobyadan bişirilən xörək*” mənasında işlənir: -*Tutmacın* xəmirin yoğurdun (Şamaxı); -*Anam tutmac* bişirədi (Quba); -*Gedək bizə tutmac* yeyək. (Göyçay) (3, 391).

Bu sözün əsasında "tut" feili dayanır. Morfologiyaya aid dərs vəsaitlərində "-mac" şəkilçisinin "-ma" və "-c" komponentlərindən ibarət olduğu göstərilir və qeyd edilir ki, "-c" şəkilçisi isimdüzəldən -ma, -mə şəkilçisindən sonra da işləyə bilər və bu hallar xörək adlarında daha çox müşahidə olunur: *qırmac*, *döyməc* və s. Tutmacı türklərin ən məşhur yeməyi kimi təsvir edən Kaşğari onu İskəndərin icad etdiyini yazmışdır. Ehtimal ki, bu bizim sevə-sevə yediyimiz xəngəldir. Ancaq bu tutmac indiki kimi romb və üçbucaq şəklində deyil, bir az uzun (barmaq boyda) kəsilirdi. "Bir çöp tutmac" bunu göstərmiş olmalıdır. Tutmacın qatıq (qurut) və sirkə ilə yeyilməsi, çox kalorili olması, gec həzm edilməsi, adamı uzun müddət tox saxlaması və yanağını qızartması onun məhz xəngəl olduğunu göstərir. Ancaq "Divan"da tutmacın suyunun da içildiyi barədə qeyd var. Bunun izahı belə ola bilər: indi aş bişirilərkən düyü süzüləndən sonra onun suyu soyuqdəyməyə qarşı təsirli vasitə kimi istifadə olunur. Demək, tutmacın süzülən suyu da atılmaz, yeməyin üstündən içilirdi (1, 504).

Tutmaş – "*Xörək növü*" mənasında Qərbi Azərbaycanın Basarkeçər şivəsində işlənir. (10, 385). "Tutmaş" sözünün əsasında "tut" feili dayanır. Sözün sonunda işlənən "-maş" şəkilçisi türk dillərində "-mac" morfeminin dialekt və şivələrdəki "c-ş" fonetik variantlarında olan formasıdır. Azərbaycan dilinin qədim dövrlərində bu şəkilçi ilə *dökməc*, *bulamac*, *bozlamac*, *unac* və s. yemək və xörək adları düzəldilmişdir.

Mahmud Kaşğari yazır ki, tutmac türklərin məşhur bir yeməyidir. Bu yemək Zülqərneyndən qalmışdır. Belə icad edilmişdir: Zülqərneyn zülmətdən çıxdıqdan sonra azuqəsi azalmış, yanındakılar ona "bizi tutma ac", yəni bizi ac saxlama, yolumuzu aç, yurdumuza yuvamıza qayıdaq kimi sözlər söyləmişlər. Zülqərneyn də alimlərlə məsləhətləşmiş və bu yeməyi icad etmişdir. Bu yemək bədəni qüvvətləndirir, üzə qırmızılıq verir, çətin həzm olunur. Tutmac yeyildikdən sonra suyundan da içilir. Türklər bu yeməklə tanış olanda ona "tutmaç" demişlər. Əslə "tutma aç" dır, iki əlif birdən atılmışdır, "özünü ac tutma, bu yeməkdən bişir, ye" deməkdir (1, 442).

Uğut – İçki adıdır. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində bu söz müşahidə edilmir. "DLT"-də Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər "buğda içkisi" yerinə, "buğda şərabı" yazmışlar (1, 124). M.Kaşğari yazır ki, "uğut" içki çəkilən bir xəmir növünün adıdır. Resepti: müxtəlif otlar bir yerdə isladılır, arpa unu ilə qarışdırılıb yoğrulur, əmələ gələn xəmir fındıq boyda kəsilərək topa halda saxlanır və qurudulur. Ortaya çıxan maya arpa ilə birlikdə ayrıca xaşlanan buğdanın üzərinə (bir batman buğdaya əzilmiş bir fındıq dənəsi nisbətində ufalanaraq) səpilir. Bundan sonra bu buğda təmiz bir şeyə bükülərək yetişməsi (yəni acıması, qıcqırması) üçün 3 gün bir yerdə saxlanır. 3-cü gün küpə tökülür, daha yaxşı yetişməsi üçün 10 gün də küpdə saxlanıb mayalandırılır. 10 gün sonra onun üstünə su əlavə edilir, süzülür və içki əldə olunur. "Buğda içkisi" bax budur (1, 123-124). Tərcümə prosesində "uğut" sözünü Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər belə çevirmişlər: "Pivə istehsalında istifadə olunan bir maya" (1, 123).

Uva – Yemək adıdır. Arxaikləşmiş qida məhsulunun adıdır. Mahmud Kaşğari bu yeməyin hazırlanma reseptini belə vermişdir: düyünü bişirib soyuq suyu qoyur, suyunu süzüb içinə şəkər qatır, boyat halda yeyirlər (1, 154).

Uxak – Tarixən şərbətə bənzər içki növünün adı olmuşdur. Arxaikləşmiş leksik vahid olub, bu söz M.Kaşğari tərəfindən belə izah edilir: "qaysını sıxaraq əldə olunan şirə. Bundan şərbət hazırlanır" (1, 181).

Udhıtma – Bu qida məhsulunun adı arxaikləşmişdir. M.Kaşğari bu sözü “süzmə, yəni pendir” mənasında izah etmişdir (1, 199).

Ülüş – Yemək növünün adıdır. Yuxanın və ya lavaşın arasına halva qoyulmaqla hazırlanır. Bu söz “ülüş” formasında Salyan, Quba dialektlərində, Sabirabad şivəsində “*arasına halva qoyulmuş yuxa, lavaş*” mənasında “*ürüş*” şəklində isə Ağdam, Şuşa şivələrində həmin mənada işlənir: - Qəbrsandıqda ürüş verdilər camata (Salyan); -Qoşunuz bizə bir *ülüş* halva verdi (Sabirabad); -Yas yerində həriyə bir *ürüş* halva verdilər. (Şuşa); -Yanı o xərtənə ölü oldux kun, bir ürüş halvanı da yeə bilmədix? (Ağdam) (1, 399). Qərbi Azərbaycanın Qarakilsə şivəsində “*ülüş*” sözü “*hay*” mənasında işlənir. Qədim türk dilində “*ülüş*” sözü işlənmişdir və “*pay, hissə*” mənasını bildirir (1, 132). “*Ülüş*” sözü müasir dilimizdə işlənən “pay-pülüş” qoşa sözünün tərkibində öz izlərini qoruyub saxlamışdır. Fikrimizcə, qədim türk dillərində “ülüş” sözü “ülüt-mək, udmaq, yemək” anlamlarında işlənmişdir. “*Ül*” və “*-üş*”, yəni kök+ şəkilçi modeli əsasında yaranmış bu sözün şəkilçi komponenti tarixi dövrlərdə olduğu kimi, müasir dilimizdə də feillərin kökünə artırılaraq hərəkətin adını bildiren isimlər düzəltməyə xidmət göstərir. Məs: *gülüş, uçuş, baxış, görüş* və s. “*Ülüş*” sözü Mahmud Kaşğarının “*Divan*”-ında “*ülük//ülüg// ülüt*” şəkillərində işlənmiş və “pay, hissə, nəşib, xalq arasında təqsim” mənalarında olmuşdur. Məs.: “*ülüş: budun (xalq) arasında pay ayırmaq*” (1, 132). “*Ülük – hissə, pay, qismət*” (1, 140). “*Bilik kişi ara ülüklüğ ol*” = bilik adamlar arasında bölüşdürülmüşdür.” (5, 486).

“*Ülüş*” sözü Əhməd Yəsəvinin “*Divani hikmət*” əsərinin dilində də işlənmişdir.

Ügrə - Arxaikləşmiş leksik vahiddir. Mahmud Kaşğari bu sözü belə izah edir: Tutmaca bənzər əriştə şorbası. Tutmac daha sulu olur (1, 185).

Yala- Arxaikləşmiş çörək adıdır. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində müşahidə edilmir. Kaşğarının “*Divan*”-ında bu söz haqqında aşağıdakı məlumatlar verilmişdir: “*Yala : çörəyin, lavaşın bir növünə “yalaçı yuğa” deyilir. Çox incə olduğu üçün toxunan kimi öz-özünə qırılan çörəyə belə deyilir. Adam çörəkçini “bunu sən qırdın” deyər ittiham edə bilər. (1, 30) Mahmud Kaşğari bu sözün omonim qarşılığını da qeydə almış və “yala” sözünü “töhmət, ittiham, birinin haqqında pis zəndə olmaq” anlamında izah etmişdir (1, 29).*

Yalaçı – Arxaikləşmiş çörək adıdır. Mahmud Kaşğarının “*Divan*”-ında bu söz “lavaşın bir növü (yalaçı yuxa)” mənasında izah edilir (1, 38).

Yavğan – “*Yavan*” formasında bu söz Müasir Azərbaycan dilində işlənərkəndədir. Mahmud Kaşğari bu sözü “yavan, yavğan aş = yavan aş, içində ət olmayan yemək” mənasında izah etmişdir. (1, 39).

Yuxa – “*Yayma və nazik çörək*” mənasında Cəbrayıl və Şuşa şivələrində işlənir: - Minbaşılı ununna yaxşı yuxa bişir; Mən bir öynədə iki *yuxadan* çox yeyəmmərəm. (Cəbrayıl) (4, 249). Bu söz Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək və Qarakilsə şivələrində “*sacda bişirilən lavaş*” (Çəmbərək) və “*nazik*” (Qarakilsə) mənalarında işlənir. (4, 417). “*Yuxa*” sözünü Mahmud Kaşğari “yuğa” şəklində qeydə almış, “yuxa, lavaş” mənasında olduğunu göstərmişdir. “*DLT*”də deyilir ki, bu söz baba uyğun deyil, uyğun olması üçün “yuvğağ” olması lazımdır. Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bunu “yuvğa” kimi oxumuşlar, ancaq bu oxunuş da baba uyğun deyil. Uyğurlar sözü “yuğa” kimi yazmış, ancaq baba uyğun olmadığı barədə müvafiq qeyd vermişlər. Çincə tərcümədə bu haqda nə isə bir qeyd var (1, 31). Kaşğarının “*Divan*”-ında bu sözün “yuvka”, “yupka” fonetik variantları da qeydə alınmışdır. “*Lüğət*”də deyilir: yuvka: hər şeyin incəsi, zərifi; yuxa, lavaş. Bu məsələdə də işlənmişdir: Anası tevlük, yuvka yapar, oğlu tətuk,

koşa kapar = anası bicliklə lavaşını nazik, incə yapar, oğlu isə tətuk, diribaş olduğu üçün qoşa-qoşa qapar (anası uşağı aldatmaq üçün bicliklə çörəyi incə yapar, oğlu isə zirək olduğu üçün çörəyi iki-iki qapar). Bu söz iki hiyləgərin qarşılaşması zamanı deyilir.

Yupka: yuxa. Bu söz “f” ilə deyilir. “P” hərfi “f” hərfinin yerində işlənir. Bu xüsusiyyət ərəbcəyə də məxsusdur (1, 36).

Yörkəməc – Arxaıkləşmiş yemək adıdır. Mahmud Kaşğari “Divan”ında bu yemək növünün reseptini belə verir: “ışkənbə və bağıracaq incə-incə doğranır, bağıracaq içərisinə doldurulur, bişirilərək, yaxud qızardılaraq yetilir. (1, 54).

Nəticə. Beləliklə, türksistemli dillərin doğmalığını, onların maddi nemətlər yaratma, qidalanma mədəniyyətinin yaxınlığını, qohumluğunu sübut etməkdə Kaşğari “Divan” ı misilsiz rola malikdir. Tarixi-müqayisəli təhlil göstərir ki, qida məhsullarının adlarının yaradılmasında və işlədilməsində türk xalqları bir xətdə birləşirlər.

Ədəbiyyat

1. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası. Bakı, “Elm və təhsil”, 2011, 440 s.
2. Hüseynova M. Ümumtürk dilləri dialekt və şivələrinin qarşılıqlı inteqrasiyası. Bakı, ADPU nəşriyyatı, 2020, 600 s.
3. Kaşğari M. Divani lüğət-it-türk. Dörd cildə. IV cild. Bakı, “Ozan”, 2006, 752 s.
4. Karşılaştırmalı türk lehçeleri sözlüğü. I cild, Ankara, 1993, 1183 s.
5. Tanrıverdi Ə. “Kitabi – Dədə Qorqud” və Qərb ləhçəsi. Bakı, ADPU, 2002, 171 s.
6. Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969, Наука, 671 стр.

Daxil olma tarixi : 26.05.2023.

Çapa verilmə tarixi : 05.06.2023.